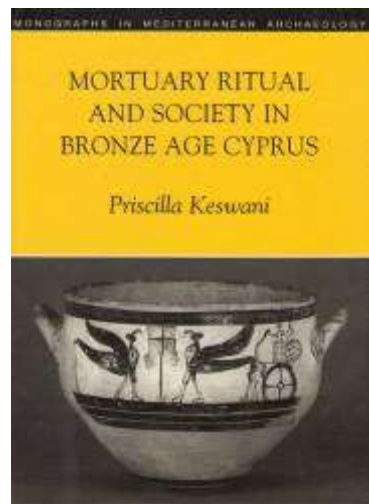

Priscilla Keswani, *Mortuary ritual and society in Bronze Age Cyprus*, Seria *Monographs in Mediterranean Archaeology*, Editura Equinox, London 2004, 257 pag., 18 fig., 38 tabele, toate în text. ISBN 1-904-768 03-2.

Contents, List of Figures, List of Tables, Preface and Acknowledgments (p. I–XIII), urmează *Introduction* (p. 1–5). În prima parte a acesteia se arată că obiectul lucrării este studiul în detaliu al comportamentului funerar în strânsă relație cu dinamica comunităților/unităților sociale, de-a lungul epocii bronzului în Cipru.

Situat în Mediterana de est, Ciprul a ocupat o poziție cu totul deosebită în schimbul la distanță dintre Egipt, Orientul Apropiat, Anatolia și zona egeeană. Cunoscut la vremea aceea, în textele egiptene și în cele din Orientul Apropiat, sub denumirea de “regatul *Alashiya*”, Ciprul a fost una din sursele principale de cupru, fapt cu totul deosebit ce a influențat evoluția comunităților din insulă. Este cunoscut că de-a lungul epocii bronzului comunitățile cipriote au trecut prin importante transformări în ceea ce privește strategia de subzistență, activitatea economică, organizarea socială, toate acestea transformând Ciprul dintr-o insulă izolată într-un deosebit de important nod al schimbului la distanță, și chiar al transferului de influență politică. În acest cadru, străduința autoarei s-a îndreptat către examinarea amănunțită a detaliilor privind practicile funerare, inclusiv tendința evoluției acestora pe termen lung, acestea reflectând schimbările petrecute în structura socială a comunităților cipriote din epoca bronzului. În partea a doua a introducerii este prezentat succint, pe capitole, conținutul lucrării.

Capitolul al doilea – *Mortuary ritual and Society: Some Theoretical Considerations* (p. 6-21) – începe cu o trecere în revistă a preocupărilor etnologilor, încă de la finele sec. XIX, de a lămuri semnificația obiceiurilor mortuare. Mulți dintre aceștia au subliniat poziția centrală a comportamentului funerar în cadrul vieții sociale, ca formă de renegociere a ierarhiei sociale, de refacere a structurilor sociale afectate de decese. Autoarea discută apoi străduințele procesualiștilor de a stabili ce este exact *persoana socială* și raportul acesteia cu procedeele de tratament funerar corespunzătoare, de unde și variabilitatea ceremonială. Sunt expuse apoi criticile post-procesualiștilor, care contestă accentul excesiv pus asupra persoanei sociale, considerând că practicile rituale deseori pot fi manipulate în funcție de motivații restrânse, de multe ori

suprapunându-se sistemului inter- intrarelațional al unităților sociale. Sunt menționate, în acest sens, exemplele oferite de M. Parker Pearson privind modul în care incinerarea și inhumarea sunt practicate astăzi în Marea Britanie. În același sens sunt citate cazuri din Borneo și Berawan, în Asia de sud. Continuând discuția, autoarea subliniază importanța ce trebuie acordată, în timpul cercetărilor, corelațiilor dintre locație, structură, elemente de ritual, inventare, în același timp fiind cu totul necesară stabilirea relației dintre habitat și zona funerară. De asemeni, sunt subliniate posibilitățile de completare a informațiilor privind persoana socială/unitatea socială, precum și variabilitatea obiceiurilor mortuare, pe baza studiilor chimice sau, mai ales, paleopatologice. Interpretarea semnificației variabilității ceremoniilor funerare ar trebui făcută însă prin examinarea relației dintre acestea și alte aspecte ale vieții sociale, cum ar fi cele privind structura socială, cele referitoare la caracteristicile de ordin economic sau ideologic, toate acestea fiind examinate în funcție de ansamblul lor cultural și de dinamica acestuia de-a lungul vremii. O problemă destul de importantă este cea a constituirii cimitirelor extramurale/ sau a zonelor funerare distincte față de așezări, zone în cadrul cărora pot fi distinse parcele funerare specifice unor subunități sociale – familii, clanuri – aflate în continuă competiție. Aceeași competiție poate duce, de-a lungul timpului, la deplasarea acestor parcele în preajma locuințelor, la apariția unor distincte zone funerare intramurale. În cursul acestor deplasări a grupelor familiale de morminte apar practici legate de traiectoria de după înmormântarea defuncțiilor – tratamentul secundar –, de episoadele ceremoniale *post mortem* corespunzătoare, precum și apariția mormintelor colective, procese desfășurate adesea de-a lungul unor lungi perioade de timp. Sunt prezentate și discutate larg opiniile diferiților specialiști pe această temă, folosindu-se argumente de ordin arheologic și etnografic. Cu bună dreptate, autoarea arată că, dincolo de discuțiile procesualiste și post procesualiste, este cu totul necesară, în cazul Ciprului din epoca bronzului, o examinare detaliată a fiecărui caz în parte, pentru a pune în lumină obiceiurile funerare ca parte a arenei transformărilor sociale.

Capitolul 3 – *The archaeological record of mortuary practice in Cyprus: Formation processes, sampling issues, and methodology for interpretation* (p. 22-36) – se referă la stadiul cercetărilor privind obiceiurile funerare de-a lungul epocii bronzului în Cipru. Cele mai multe structuri funerare sunt mormintele săpate în stâncă, așa numitele *havara* sau *kafkalla*. Foarte diferite între ele, ca plan sau dimensiuni, acestea sunt, de obicei, alcătuite dintr-un *dromos* prin care se pătrunde în camerele mortuare apoi printr-un orificiu numit *stomion*, ce străpunge peretele de piatră, și care de obicei este închis cu o lespede din piatră. Destinate unor înmormântări succesive, aceste morminte sunt cel mai adesea deranjate prin repetatele depuneri, ceea ce îngreunează cercetarea arheologică și interpretarea observațiilor. În partea centrală a insulei se constată o frecvență apreciabilă

a mormintelor-put, uneori asociate mormintelor cu cameră. Și în cazul mormintelor-put s-au observat înmormântări repetate. Cu două excepții, la tumulii de la Korovia și Enkomi, nu mai există însemne ale structurilor funerare, dispariția lor având cauze diferite. Cauze naturale, dar și jefuirea mormintelor, încă din antichitate, au contribuit la dispariția unei bune părți a inventarelor sau la distrugerea construcțiilor funerare. Cercetările arheologice mai vechi s-au concentrat în principal asupra elementelor de inventar, abia în ultimii ani acordându-se atenție resturilor osteologice, studiului zonelor funerare și de habitat. Dar cercetarea modernă se confruntă cu multe situații problematice, cum ar fi faptul că, după ocuparea zonelor de nord și est ale Ciprului de către Turcia, accesul arheologilor în aceste părți este astăzi închis. Pentru perioadele timpurie și mijlocie a epocii bronzului în Cipru (vezi harta de la fig. 3.1), cele mai reprezentative dintre ansamblurile funerare cercetate sunt cele de la Bellapais – *Vounos* și Lapithos – *Vrysi tou Barba*. Pentru bronzul târziu există iarăși asemenea descoperiri, cele mai expresive fiind plasate pe coastele de sud și de est ale insulei (vezi harta de la fig. 3.2), între care se distinge cimitirul de la Enkomi, aflat pe coasta de est a insulei, cimitir cercetat vreme de 70 de ani, fiind descoperite sute de morminte. Mai bine cunoscute sunt totuși cele din partea centrală a Ciprului – Akhera – *Chiflik Paradisi*, Dhenia – *Kafkalla*, Nicosia, Dhali – *Kafkallia*, Milia – *Vykla Trachonas*, Angastina – *Vounos* – acestea oferind date privind deosebirile în comportamentele funerare din centrul insulei față de cele din zonele sudice, de coastă. Există câteva aspecte mai puțin clarificate. Este vorba de stabilirea unor arii pentru anumite modalități de comportament, de precizări privind tratarea defuncțiilor în funcție de grupele de sex/vârstă, de stabilirea eventualelor subunități sociale cu zonele lor funerare proprii. Autoarea schițează căile de studiu ale cercetării moderne, ale unei metodologii de interpretare a mormintelor colective. O primă direcție ar fi reconstituirea modalităților de tratament în cadrul grupurilor de morminte colective, de stabilire a succesiunilor de înmormântări și, pe cale de consecință, relația dintre grupurile sociale/subunități și grupările de morminte. O altă problemă este aceea a dinamicii inventarelor ce pot reflecta prestigiul social al defuncțiilor. Toate acestea trebuie privite și din punctul de vedere al cronologiei relative.

În capitolul 4 – *The Early and Middle Bronze Age* (p. 37-83), se arată că, pe baza observațiilor înregistrate, au putut fi puse în evidență transformări radicale în ceea ce privește habitatul, practicarea agriculturii, schimbul la distanță, metalurgia. De la așezări restrânse, alcătuite din colibe modeste, se trece la sate constituite din locuințe de dimensiuni mari, cu mai multe încăperi. La transport, ca și la arat, sunt folosite animale de tracțiune, crește semnificativ producția de piese din cupru, foarte rare în perioada precedentă. În conjuncție cu aceste transformări de tehnologie dar și de ordin social, se petrec modificări importante ale comportamentului funerar. Apar

acum cimitirele/zonele funerare extramurale, cu morminte săpate/tăiate în stâncă, cu înmormântări multiple, cu inventare fastuoase, constituite din piese de port prețioase și multe vase din lut. Cauzele exacte ale acestor transformări sunt greu de conturat, cea mai probabilă fiind deplasarea de populație dinspre Anatolia. O dată cu apariția spațiilor funerare extramurale, unele cu multe înmormântări – cum este cazul la Marki – *Alonia*, cu 786 de morminte – ceremonialul mortuar se complică, putându-se vorbi de așa numitele *multi-stage ritual programs*, constituit din înhumări, exhumări și reînhumări, ceremonii *post mortem* etc. Sunt prezentate situațiile de la Bellapais – *Vounous* sau Lapithos – *Vrysi tou Barba*, pentru bronzul timpuriu și cele de la Ayios Iakovos – *Melia* și Korovia – *Paleoskoutella* și altele pentru bronzul mijlociu. Tratatul secundar a fost pus în lumină prin mai multe cazuri, cum ar fi cel de la Politiko – Lambertis – mormântul 18 cu 12–15 indivizi. Obiceiul de exhumare și reînhumare, reșezarea osemintelor sunt privite, și prin paralele etnografice, ca expresii ale unei ideologii ce a condiționat ansamblul ritualurilor, ideologie care, împreună cu regulile, în primul rând cele de rudenie, pe baza cărora erau constituite subunitățile sociale, au determinat gruparea mormintelor. Cele mai vechi morminte cu cameră sunt cele 13 cercetate de la Kissonerga – *Mosphilia*, în sud-vestul insulei, întregul complex fiind datat în Calcholic-ul târziu. Dacă cele mai vechi erau simple camere mortuare săpate în stâncă și în care se putea pătrunde printr-un puț oblic sau printr-un dromos, ulterior camerelor funerare le-au fost asociate nișe laterale (fig. 4.1–4.2), fiind evident vorba de morminte de familie. Variațiilor în ceea ce privește structura și dimensiunile structurilor funerare li se adaugă sporul inventarelor funerare – piese de port, ceramică, piese de import, între acestea un loc aparte ocupându-l sigiliile din Siria antică sau Babylon – fiind pusă astfel în evidență competiția dintre subunitățile sociale, după cum se poate observa la Bellapais – *Vounous* sau Lapithos – *Vrysi tou Barba* de pildă. Toate acestea subliniază relațiile strânse dintre comunitățile cipriote și cele din zonele continentale din Anatolia sau Levant, apariția unei elite, probabil ereditare, toate creând bazele unui comportament funerar sofisticat specific etapei următoare.

În capitolul 5 – *The Late Bronze Age* (p. 84-144) – se pornește de la majorele transformări sociale și politice, specifice acestei perioade a bronzului cipriot. Este vorba despre apariția așezărilor urbane, cu edificii impozante construite din piatră fasonată – cum ar fi, de pildă, cele de la Morphou – *Tumba tou Skourou* sau Enkomi – *Ayos Iakovides*, ai căror rezidenți erau profund implicați în metalurgia cuprului și comerțul în Mediterana estică și în zona egeeană, după cum o dovedesc preluarea sistemului de măsuri și greutate specific Orientului Apropiat, mențiunile din textele antice sau artefactele descoperite în epava de la Ulu Burun. Raportate la aceste transformări sunt analizate caracteristicile obiceiurilor mortuare specifice epocii. Este

vorba de semnificațiile schimbărilor în ceea ce privește dispunerea spațială, gruparea mormintelor și practicile rituale, variațiile sincrone și diacrone ale arhitecturii mormintelor, frecvența elementelor de prestigiu și ierarhie socială în structurile funerare, implicațiile declinului acestor comportamente către sfârșitul epocii bronzului cipriot. Toate acestea sunt discutate amănunțit pe baza cercetărilor efectuate în diferite zone ale Ciprului, în situri impresionante, cum sunt cele de la Dikaios, Enkomi, Kalavastos, Kourion, Morphou etc. O primă observație importantă se referă la existența paralelă a două categorii de zone funerare: cimitirele extramurale pe arii mari, specifice așezărilor de caracter rural, concomitent cu spații mortuare intramurale, de dimensiuni reduse, specifice „orașelor”. Tot în această vreme se constată o reducere a frecvenței mormintelor colective, precum și un statut social înalt al femeilor, cum lasă să se întrevadă inventarele funerare sau craterile miceniene cu reprezentări feminine descoperite la Kalavastos sau Kourion. Structurile funerare – *chamber tombs* – încep să își reducă din dimensiuni și chiar complexitate, mai cu seamă în stațiunile cu caracter urban, fenomen considerat ca reflectând o corespunzătoare scădere de participare socială la ceremoniile mortuare. În același timp se mai observă o anume restructurare – ‘*privatizations*’ – a inventarelor funerare – bunuri de prestigiu – care pare a pune în lumină o afirmare a elitelor locale în cadrul competiției intra și extra comunitare în care sunt tot mai angajate. Dar această "privatizare" a contextelor mortuare, reducerea inventarelor funerare față de depunerile din așezări – *settlement deposits* –, par a indica faptul că ceremoniile funerare nu mai ocupă locul central al competiției intra comunitare, acesta mutându-se într-un alt sector al vieții de zi cu zi.

Lucrarea se încheie cu capitolul 6 – *Mortuary ritual, Social structure, and Macro-Processual Change in the Cypriot Bronze Age* (p. 145–162). Autoarea reia în ansamblu încheierile discuțiilor din capitolele precedente, subliniind cum studiul comportamentului funerar poate pune într-o excelentă lumină dinamica socială a comunităților, a întregii societăți cipriote de-a lungul epocii bronzului și nu numai... Este subliniată din nou relația reciprocă dintre ansamblul comportamentului funerar și cel alcătuit din strategia de subsistență, habitatul, metalurgia cuprului, schimbul la mare distanță și migrația/deplasarea de populație dinspre zonele continentale. Cum baza documentară pentru studiul obiceiurilor mortuare din epoca bronzului pentru Cipru provine, în cea mai mare parte din cercetări arheologice mai vechi, P. Keswani propune câteva direcții de cercetare moderne – studiul antropologic fizic calificat, traiectoriile *post mortem* ale osemintelor umane, studii geoarheologice pentru precizarea contextului în care se situează zonele funerare și a raportului planimetric dintre acestea și zonele de habitat, studii paleontologice și botanice asupra resturilor animale și de floră din morminte, studiul condiției în care se află inventarele funerare, calculul tridimensional al mormintelor (suprafață și volum de pământ excavat, acestea

exprimând efortul depus, respectiv consumul de energie socială), – toate acestea putând aduce informații foarte utile pentru o actualizare a studiului în discuție.

Urmează: *Bibliography* (p. 163–185), *Tables* (p. 186–248) și *Index* (p. 249–257). Aș atrage atenția asupra celor 38 de tabele. Dacă tabelul 1.1 prezintă cronologia, pe faze/etape, a epocii bronzului în Cipru, foarte utilă de altfel, celelalte (lipsește tabelul 2 !) sunt structurate pe criterii anume, descriptive, statistice, pentru bronzul timpuriu și mijlociu, ca și pentru perioada târzie, fiind incluse datele înregistrate în cursul cercetărilor întreprinse.

Cartea Priscillei Keswani este un exemplu de analiză modernă a obiceiurilor funerare. Chiar dacă se referă doar la societatea cipriotă a epocii bronzului, lucrarea este mai mult decât utilă celor ce se ocupă de preistoria sud-est europeană. O recomand cu căldură.

Ion MOTZOI-CHICIDEANU

*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București*